

УДК 82.091

ФЕЛІКС ШТЕЙНБУК

(Київ)

КОНВЕРГЕНЦІЯ ТОПОСУ НАСОЛОДИ У РОМАНАХ С. ПОВАЛЯЄВОЇ

«ЗАМІСТЬ КРОВІ»

Й Ф. БЕГБЕДЕ «РОМАНТИЧНИЙ ЕГОЇСТ»*

Ключові слова: конвергенція, експатація, габітус, тілесно-міметичний метод аналізу художніх творів, топос насолоди.

Найбільш вимовно і ємно про непросту ситуацію у сучасній гуманітаристиці висловилася одна з редакторів російського часопису «Новое литературное обозрение» О. Тимофеева, яка цілком слушно зазначила, що «повсякчасні розмови про вичерпаність гуманітарних наук <...> можуть розглядатися <...> як такі, що містять у собі доволі важливу інтуїцію», відповідно до якої «вичерпаними виявляються не гуманітарні науки, а традиційні антропоцентричні риторичні моделі, що зумовлюють, так би мовити, ідеологічний апарат гуманітарного знання. Та якраз саме цей апарат, функціонування якого постійно встановлює і відновлює ієрархічні бінарності та моделі вищості «людського» щодо «тваринного», «чоловічого» щодо «жіночого», «білого» щодо «чорного» і т. ін., стає наразі безнадійно застарілим...» Отже, «класична людина з її необмеженою владою над світом перетворюється на нелегітимну конструкцію, але гуманітарне знання [все ж таки] здатне пережити свою ідеологію, знайти нові, неантропоцентричні перспективи власного розвитку вже з іншого боку самого себе і у такий спосіб розширити свої кордони» [13].

Одна з цих перспектив вбачається, зокрема, у так званому антропологічному повороті, зміст якого лаконічно сформулювала український філософ О. Гомілко і який полягає, за словами останньої, у тому, що «філософська антропологія вводить феномен тілесності до кола необхідних якостей людини», внаслідок чого «тілесність стає тим, що відтепер не може обминути мислення, котре конструює метафізичну версію людського буття» [5].

Своєю чергою, закономірними ознаками антропологічного повороту безпосередньо у літературознавстві є те, що цей поворот, з одного боку, «пропонує порушити дисциплінарні границі» [10, с. 35], а з іншого – змушує не «зупинятися на тому, про що тексти говорять на рівні прямого висловлювання або на рівні своєї граматичної та риторичної структури. Більш цікаве питання – про що тексти мовчать, але у чому можна спробувати почути людське мовлення, занурене у соціальний праксис так само, як і у власне несвідоме...» [7, с. 52].

Окреслену зацікавленість можна задовольнити остільки, оскільки існує реальна можливість спертися на попередньо розроблений тілесно-міметич-

* Стаття репрезентує частину монографії автора «Конвергенція тілесних мікротопосів у сучасній світовій літературі», яка готується до друку.

ний метод аналізу художніх творів як метод аналізу тілесно-буттєвого підґрунтя художнього дискурсу [див. про це: 17], який було обґрунтовано на основі поняття «тілесний міметизм» – поняття, що визначає один зі способів репрезентації тілесного буття людини у художньому дискурсі за посередництвом механізму мімезису та через концептуалізовані у філософському контексті тілесні кореляти, які становлять основу для творення складної і динамічної образної системи художнього твору [див. про це: 16].

Це передусім може означати, що будь-яка тілесна категорія набуває в умовах художнього дискурсу характер топосу, який «у сучасних дослідженнях <...> має два основних тлумачення.

По-перше, це вагоме для художнього тексту (або групи художніх текстів – наприклад, епохи, національної літератури в цілому) «місце розгортання сенсів», яке може корелювати з будь-яким фрагментом (або фрагментами) реального простору, як правило, відкритим.

[І] по-друге, це «загальне місце», набір сталих мовленнєвих формул, а також спільних проблем та сюжетів, характерних для національної літератури» [11, с. 89].

За такої перспективи **мета** цієї статті полягає у тому, аби на прикладі романів С. Поваляєвої «Замість крові» і Ф. Бегбеде «Романтичний егоїст» – творів, які належать до цілком відмінних культурних дискурсів, з'ясувати топологічний характер та зміст конвергенції такого тілесного кореляту, як корелят насолоди.

Так, виразна особливість роману С. Поваляєвої «Замість крові» полягає у тому, що його зміст можна, зокрема, інтерпретувати через імпліцитно обстоювану у цьому тексті здатність персонажів отримувати насолоду поза лібідозним, спортивним, кулінарним тощо простором, оскільки аналізований текст С. Поваляєвої присвячено наркоманам, себто постатям або, за словом Я. Голобородька, «персонажним формаціям» [4, с. 208], які у певний момент зробили свій вибір на користь, сказати б, хімічно зумовлених насолод. У зв'язку з цим необхідно також зазначити, що, попри тонкі й оригінальні спостереження Я. Голобородька, з критичними рефлексіями останнього цілковито погодитися все ж таки важко, адже його розвідка ґрунтується переважно на соціологічному підході, про що свідчить уже назва відповідної статті, бо «вербальні оргії Світлани Поваляєвої» [4, с. 204] хоч і метафорично, а проте виразно дотичні до явища, можливого лише за наявності певної, сказати б, соціумно організованої спільноти.

Утім, якщо відволіктися від соціологічного аспекту, безперечно, присутнього у романі С. Поваляєвої, і сконцентруватися на кореляті насолоди, то ця зміна дослідницького ракурсу дозволить, вочевидь, виявити відмінні смислові топоси, характерні для цього тексту. Причому про таку можливість свідчить уже його назва, бо і «кров», і те, що авторка пропонує «замість крові», передусім указує не на суспільно, а на індивідуально, чи навіть – на тілесно-індивідуальні, вагомні сенси.

Отже, насолоду визначають, зокрема, або як «парадоксальне задоволення, що детермінується невдоволенням» [6, с. 202] (але не йдеться про мазохістські настанови!), або як «надзвичайно сильне задоволення – задоволення,

що долає всі границі (торкнувшись Реального), а тому заподіює страждання, біль», внаслідок чого корелят насолоди у такому контексті набуває «травматичного» штибу [1].

Своєю чергою, не викликає сумнівів той факт, що обидва наведені визначення ґрунтуються, в засаді, на роздумах Платона, у 4-й книзі «Держави» якого Сократ говорить про те, що душа ніби ділиться на три різні початки, кожному з яких притаманні свої особливі бажання: високе, раціональне, що поціновує знання і прагне до істини; середнє, «вольове», яке спрямоване до слави та почесей; і низьке, «пожадливе», що має великий «апетит», пов'язаний з тілесними задоволеннями [тут і далі подається за: 12].

З цих трьох різновидів середнє та низьке – це хибні, на думку Платона, задоволення, і лише раціональне задоволення є автентичним. Наведене тлумачення задоволень пояснюється тим, що утіха з рації «вольового» та «пожадливого» початків корелює зі стражданням, оскільки залася у цих випадках становить, як правило, припинення страждань (через голод, спрагу, сексуальну невдоволеність тощо) і заповнення якоїсь нестачі.

При цьому раціональний початок також намагається заповнити нестачу у випадку незнання або нерозуміння – втім, спосіб «заповнення» кардинально відрізняється від двох інших, себто низьких, початків, які задовольняються чимось швидкоплинним та скороминущим, що надається на порівняння, як говорить Сократ у «Горгії», зі спробами наповнити діряву діжку решетом, а у «Державі» такі задоволення визначаються як «тра уяви» або «суцільна мана» [12, с. 81–82].

Ситуація, зображена у романі С. Поваляєвої, у певному сенсі і на образному рівні не лише ілюструє наведені міркування, а й суттєво поглиблює і ще більш ускладнює їх. Так, у якийсь момент з'ясовується, що «...тіло, як це трапляється з нами усіма, знає набагато більше, ніж здатен осягнути й інтерпретувати мозок» [9, с. 106]. І це, попри те (або завдяки тому?), що у тілі «ЗАМІСТЬ КРОВІ» – «твинт замість крові <...> канабеол, портвейн, горілка, ширево, кислота, атропін, живе срібло, отрута кохання, гормони-мутанти, вода з калюж, музика, музика, музика – замість крові у наших венах!» [9, с. 249].

На перший погляд, тут ідеться лише про образно позначену в тексті роману аберацію. Насправді ж, якщо взяти до уваги думку Ж. Лакана, відповідно до якої «людський рід не запрограмовано природою на те, аби отримувати насолоду» навіть у процесі сексуальних зносин [8], то тоді не буде нічого дивного у тому, що «герої» твору дійшли межі, за якою вони вже майже рефлексивно рухаються «...назустріч краплині ейфорії на кінчику голки» [9, с. 107].

Натомість сексуальні мотиви у цьому контексті виникають теж, але тільки для того, аби якнайбільш виразно унаочнити непорівняльний характер задоволень, що зумовлюються природними інстинктами, з тими, які людина здатна вигадати і застосувати, послуговуючись раціональним початком. Зокрема, на думку Дреда, «...вмазка – інтимніша за секс!» Більш того, розповідач з роману С. Поваляєвої переконаний, що «ця безсоромність миттєвої незаперечної готовності», наприклад Джанніс, підставити оголену руку для уколу у вену не тільки скидається на те, «...ніби вона лягла посеред вулиці й

по-сучому тупо розсунула ноги!», мовляв, «яка різниця, хто принесе Насолоду...» – така безсоромність навіть «огидніша за прилюдну дефекацію...» [9, с. 108].

На такому змістовому тлі неодмінно постає питання про те, чи вартує за окреслених обставин експериментувати із власним тілом і вдаватися до ризикованих практик? Утім, очевидність негативної відповіді заперечується не менш вагомими аргументами, оскільки, з одного боку, як уважає О. Щолкін, «наркоман є чистої води гедоністом», бо «він не чекає від життя нечастих і заслужених подарунків, а, не відкладаючи на потім і незважаючи на «ціну питання», хапає задоволення оберемками» [19].

З іншого ж боку, зміст цього задоволення полягає у тому, що наркотики дозволяють пережити «ілюзію подолання відстані між «мною» і світом через буцімто вилучення світу та заповнення звільненого простору самим собою». Інакше кажучи, за таких обставин «світ, який щоденно стримує нас та чинить опір, раптом підкорюється нам. І це спізнається як щастя». При цьому необхідно зазначити, що джерело насолоди становить «саме невсипуща свідомість наркомана», а оскільки «фізичним задоволенням жива істота може віддаватися, в засаді, до самознищення» [19], то зрозуміло, що вибір, який персонажі, попри очікуваний і легко передбачуваний фінал, роблять на користь усіх цих, сказати б, штучних станів, – є не таким уже й необґрунтованим.

Безперечно, у Я. Голобородька було чимало підстав розглядати роман С. Поваляєвої у соціологічному контексті, адже «вакханалії вербальних оргій», «затіяні, власне» «заради <...> кинджального самопогляду й безжально вулканічного самовиверження» [4, с. 215], водночас живляться енергетикою соціуму та розраховані на рецепцію оточення і зворотний зв'язок із ним. Проте і сам головний герой-розповідач Дред доходить урешті-решт висновку, за яким подібні до нього «...так нічого нікому й не довели стосовно існування Вибору. Хіба що обрали власне життя» [9, с. 249] чи, точніше, надали пріоритет життю свідомості, а ще точніше – насолодам свідомості, які вони й забезпечували через уживання наркотичних речовин.

Отже, якщо взяти до уваги принцип ексаптації, який передбачає розрив між походженням явища та його функціонуванням, унаслідок чого щось може виникнути з однієї причини, а діяти у повному відриві від неї, то проблема полягає у тому, що, попри суспільні нібито мотиви, які зумовлюють актуальність наркотиків, останні вживає не суспільство – вживають їх конкретні люди. І цей акт, що репрезентується, зокрема, через образ оголеної і виставленої перед собою верхньої кінцівки, є актом індивідуальним. Цілком персоніфікованими є й ті результати, які майже неминуче отримує не суспільство, а певна особистість, наділена, у тому числі, свідомістю, що мала б зупинити самозречений порух руки, та яка, навпаки, підштовхує і руку, і саму себе до фатального чину, аби скуштувати ілюзорного досвіду, а за отриману насолоду заплатити найвищу ціну – знищенням і носія цієї свідомості, себто тіла, і, звісно, самої свідомості.

За таких обставин задоволення обертається не лише на травматичний досвід – воно виявляє свій привабливий чи бодай спокусливий і водночас деструктивний кшталт, що можна пояснити, вдавшись до тези А. Шустера,

який вважає, що «...задоволення не має жодного неперервного існування», оскільки «воно належить до сфери становлення, а не до сфери буття» [18, с. 97].

Примітно, що один з чи не найважливіших змістових аспектів у романі Ф. Бегбеде «Романтичний егоїст» визначається саме завдяки такому розумінню насолоди, себто як корелят, що ідентифікується не через наявність – хоча б і буттеву, а через становлення. Утім, це зовсім не означає, що йдеться про якусь фатальну суперечність або про феномени, які жодним чином не пов'язані між собою, – навпаки, залежність між ними існує, але реалізується вона у діалектично зумовлений спосіб.

Так, головний герой роману Ф. Бегбеде розповідає історію, яка стосується його спроб заповнити екзистенціально-онтологічну пустку, власне, і спричинену відповідним способом буття, себто перманентними пошуками різноманітних насолод. Зокрема, Оскар Дюфрен, опинившись у славнозвісній Ібіці та вжахнувшись через величезну кількість реклами різноманітних клубів, доходить висновку, за яким «після Капіталізму – Клубізм!», і пропонує оригінальну футуристичну візію, стверджуючи, що «це світ завтрашнього дня, релігія гедонізму», бо «дискотека замість паркових атракціонів» дозволяє, на його думку, «забути про своє повсякденне рабство протягом року» [2, с. 142].

Звісно, і сам Дюфрен не має жодних сумнівів стосовно того, що, мовляв, «гедонізм так утомлює!» [2, с. 172]. Але цей горопах-егоїст усе одно позбавлений, властиво, вибору, оскільки його поставу можна визначити через таке філософсько-соціологічне поняття, як габітус, що його свого часу запровадив до наукового вжитку французький соціолог та філософ П. Бурдьє і що окреслюється як «історія, «яка стала природою», але заперечується у цій якості», а «диспозиції, що складають габітус, залишаються більшою мірою несвідомими. Це несвідоме є пам'яттю, що її творить сама історія, продукуючи соціальні відношення у псевдоприродах, які і становлять габітуси, адже габітус «...є несвідомим у тому сенсі, що його генезис уключає в себе амнезію цього генезису». Більш того, «габітус є несвідомим у тому сенсі, що поза свідомістю опиняються інкорпоровані цінності, які стали тілом...» ([цит. за 15, с. 14]).

Актуальність габітусу зумовлюється ще й тим фактом, відповідно до якого, на думку П. Бурдьє, «соціологія, перш за все, становить *соціальну топологію* (курсив авт. – П. Б.)» [3, с. 15]. І внаслідок цього габітус визначає не тільки «здатність вільно відтворювати у практиці засвоєні схеми сприйняття, думки, комунікації, дії...», а й «водночас установлює жорсткі рамки, обмеження цієї продуктивної здатності» [14, с. 65]. Інакше кажучи, «габітус – це не епіфеномен практик, а механізм їхнього продукування, який визначається генетично – через двоєдиний процес інтеріоризації/екстеріоризації соціальних відношень; він [себто габітус] є тією «клітиною», з якої виростає розмаїття практик...», і тому «можна сказати, що, з одного боку, габітус – це повсякденне соціальне відношення, до якого причетний практично кожен (екстеріоризація/інтеріоризація), а з іншого – це продуцентська основа практик будь-якого агента» [14, с. 62].

Отже, габітус романтичного alter ego Ф. Бегбеде водночас як насичується, сказати б, «клубізмом», так і зумовлює «клубістичний» спосіб існування,

розповідь про яке, власне, і становить історію, викладену в аналізованій книзі. І хоча автор ближче до кінця романного наратива ніби щиро зізнається у тому, що «якщо ви тільки не прибічник садомазохізму», то «писати автобіографічний твір – не така вже й насолода», бо «кожне речення – черговий пірсинг, кожний абзац – татуювання на плечі» [2, с. 202], утім, змінити спосіб життя він не здатний так само, як і перестати писати. Можливо, через те, що йдеться все ж таки про насолоду, яка приречено обертається на біль і страждання саме тому, що насолода і від першого, і від другого є все ж таки насолодою справжньою (без жодних, до речі, натяків на прихильність до садомазохізму)!

Щоправда, у цій своєрідній гонитві, яка нагадує щось подібне до марафону, вочевидь, нескінченним колом цирку або треку, вже не залишається місця ані для звичайних різновидів людської радості, ані, тим більше, для кохання. Та й чи варто звертати увагу на всі ці дрібниці, коли думки головного героя зайняті надзвичайно важливими питаннями, наприклад, про те, «чому це так приємно – кохатися без презерватива? Бо [як виявляється, за окреслених обставин] ризикуєш двома найважливішими речами: дати життя та наразитися на смерть» [2, с. 87].

Натомість габітус Дреда чи Джаніс у книзі С. Поваляєвої як зумовлюється наркотичною залежністю, так і детермінує останню, розповідь про яку також набуває характеру літературного дискурсу.

Таким чином, ексаптація, з одного боку, а габітус – з іншого, цілком надаються на конвергентно зумовлені поняттєві рамки дискурсивного простору, у якому корелят насолоди набуває незаперечної актуальності, перетворюючись на смисловий топос відповідної художньої образності, репрезентованої і у романі С. Поваляєвої, і у романі Ф. Бегбеде.

Своєю чергою, функціонування образу людської істоти у напрямку до топосу насолоди, чи то пак у його межах, приводить до виникнення вже ексаптованого габітусу, який надається на ідентифікацію як наявний у художньому дискурсі стан персонажів, що намагаються відірватися від суспільно зумовленої екзистенції і надати перевагу природним початкам. Відмінність аналізованих у цьому контексті творів полягає тільки у способах, у яких герої української мисткині і французького письменника намагаються досягти відповідної мети, але на загал очевидною в обох випадках є конвергенція топосу насолоди.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антомони В. Ревность, память, наслаждение: Расторгнутые помолвки Кьеркегора и Кафки [Електронний ресурс] / В. Антомони // Новое литературное обозрение. – 2004. – № 65. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nlo/2004/65/ant14.html>.
2. Бегбеде Ф. Романтический егоист : [роман] / Ф. Бегбеде / [пер. з фр. Р. В. Мардера, О. М. Ногіної ; худож.-оформлювач Л. Д. Киркач-Осипова]. – Харків : Фоліо, 2007. – 283 с. – (Література).
3. Бурдьє П. Социология социального пространства / П. Бурдьє / [пер. с фр., общ. ред. Н. А. Шматко]. – СПб. : Алетейя ; М. : Ин-т эксперим. социологии : Алетейя, 2005. – 288 с. – (Gallicinium).
4. Голобородько Я. Вербальні оргії Світлани Поваляєвої / Я. Голобородько // Сучасність. – 2012. – № 7–8. – С. 204–216.

5. Гомілко – 2001: Гомілко О. Метафізика тілесності. Дослідження, розвідки, екскурси [Електронний ресурс] / О. Гомілко. – К. : Наукова думка, 2001. – 338 [2] с. – Режим доступу: <http://www.philosophy.ua/ua/lib/books/research/?doc:int=122>.
6. Жижек С. Возвышенный объект идеологии / С. Жижек / [пер. с англ. В. Софронова]. – М. : Художественный журнал, 1999. – 236 с. – (Серия «Архив XXI века»).
7. Калинин И. Время кризиса и бремя манифестов. Филология на повороте / И. Калинин // Новое литературное обозрение. – 2012. – № 113. – С. 47–52.
8. Лакан и политика : Беседа с Жаком-Аленом Миллером [Електронний ресурс] / [пер. с фр. И. Панфёровой] // Неприкосновенный запас. – 2009. – № 5 (67). – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2009/5/mi1.html>.
9. Поваляева С. В. Замість крові : Роман із циклу «Колишні коханці» / С. В. Поваляева. – Харків : Фоліо, 2007. – 255 с. – (Графіті).
10. Поселягин Н. Антропологический поворот в российских гуманитарных науках / Н. Поселягин // Новое литературное обозрение. – 2012. – № 113. – С. 27–36.
11. Прокофьева В. Ю. Категория пространства в художественном предомлении : локусы и топосы / В. Ю. Прокофьева // Вестник Оренбургского университета. – № 11. – 2005. – С. 87–94. – (Русский язык и культура речи).
12. Протопопова И. Философ и тиранья желания : маркиз де Сад в зеркале Платона / И. Протопопова // Новое литературное обозрение. – 2011. – № 112. – С. 78–92.
13. Тимофеева О. От редактора [Електронний ресурс] / О. Тимофеева // Новое литературное обозрение. – 2012. – № 114. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nlo/2012/114/t2-pr.html>.
14. Шматко Н. А. «Габитус» в структуре социологической теории / Н. А. Шматко // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Т. 1. – № 2. – С. 59–69.
15. Шматко Н. А. Введение в социоанализ Пьера Бурдьё / Н. А. Шматко // Социология политики / П. Бурдьё ; [пер. с фр. ; сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко]. – М. : Socio-Logos, 1993. – С. 7–26.
16. Штейнбук Ф. М. Засади тілесного міметизму у текстових стратегіях постмодерністської літератури кінця ХХ – початку ХХІ століття : [монографія] / Ф. М. Штейнбук. – К. : Педагогічна преса, 2007. – 292 с.
17. Штейнбук Ф. М. Тілесність – мімезис – аналіз (Тілесно-міметичний метод аналізу художніх творів) : [монографія] / Ф. М. Штейнбук. – К. : Знання України, 2009. – 215 с.
18. Шустер А. Двойная перспектива : размышления о платоновском определении удовольствия / А. Шустер // Новое литературное обозрение. – 2011. – № 112. – С. 93–107.
19. Щёлкин А. Наркотики. Цивилизация. Человек [Електронний ресурс] / А. Щёлкин // Звезда. – 2006. – № 1. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/zvezda/2006/1/sh12.html>.

ФЕЛИКС ШТЕЙНБУК

КОНВЕРГЕНЦИЯ ТОПОСА НАСЛАЖДЕНИЯ В РОМАНАХ С. ПОВАЛЯЕВОЙ «ЗАМІСТЬ КРОВІ» І Ф. БЕГБЕДЕ «РОМАНТИЧЕСКИЙ ЭГОИСТ»

В статье на примере анализа романов С. Поваляевой «Замість крові» и Ф. Бегбеде «Романтический эгоист» рассмотрена проблематика конвергенции топоса наслаждения в различных культурных дискурсах. Сделан вывод о том, что такая конвергенция обосновывается эксаптивированным габитусом, идентифицируемым как актуальное для литературных текстов состояние персонажей, которые предпочли социально детерминированной экзистенции естественное начало.

Ключевые слова: конвергенция, эксаптация, габитус, телесно-миметический метод анализа художественных произведений, топос наслаждения.

FELIKS SHTEINBUK

CONVERGENCE OF ENJOYMENT TOPOS IN S. POVALIAIEVA'S NOVEL
«INSTEAD OF BLOOD» AND F. BEIGBEDER'S NOVEL
«THE ROMANTIC EGOIST»

The author of the article analyzes the problems of the topos convergence of enjoyment in different cultural discourses on the example of the novels by S. Povalyaeva "Instead of Blood" and by F. Begbede "Romantic Egoist". The author comes to the conclusion that such convergence is grounded by exaptated habitus which is identified as state of characters who prefer natural beginning to socially determined existence actual for literary texts.

Key words: *convergence, exaptation, habitus, corporal-mimetic method for belles-letters analysis, topos of enjoyment.*

Одержано 5.10.2016 р.